

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.922.7:316.362.31

DOI <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2019-2-8>

ДИТЯЧІ СТРАХИ: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ У ДІТЕЙ З НЕПОВНИХ РОДИН

CHILDREN'S FEARS: FEATURES OF EXPRESSION IN PARTICULAR FAMILIES

Борщова Тетяна Олександрівна,*магістрант*

Херсонський державний університет

tatiana.borshhova1994@gmail.com

ORCID 0000-0002-2614-8375

Borshchova Tetyana Olexandrivna,*Master's Degree Student*

Kherson State University

tatiana.borshhova1994@gmail.com

ORCID 0000-0002-2614-8375

Крупник Іван Романович,*кандидат психологічних наук,**доцент кафедри загальної
та соціальної психології*

Херсонський державний університет

AZONT@meta.ua

ORCID 0000-0003-4092-9781

Krupnyk Ivan Romanovych,*Candidate of Psychological Sciences,**Associate Professor of the Department of General
and Social Psychology*

Kherson State University

AZONT@meta.ua

ORCID 0000-0003-4092-9781

Мета. Зважаючи на важливість психоемоційного здоров'я дітей та виявлення чинників які впливають на нього метою наших наукових розвідок є теоретичний аналіз та емпіричне дослідження психологічних особливостей проявів страхів у дітей дошкільного віку в залежності від типу сім'ї.

Методи. Теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, інтерпретація та систематизація – для з'ясування стану розробленості проблеми. Емпіричні: методика «Страхи в будиночках» – для виявлення найбільш актуальних страхів у дітей дошкільного віку.

Результати та висновки. Під час аналізу емпіричних даних виявлено, що виникнення та прояви «вікових» страхів залежить від типу родину у якій живе дитина. Порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей дитячих страхів у дітей з повних та неповних родин дав змогу виявити значущі розбіжності у домінуючих страхах, а отже тип родини впливає на диференціацію домінуючих страхів. Особливо слід відмітити високий відсоток у вибірках респондентів з неповних родин, показника страху втрати рідних, що свідчить про проблемну ситуацію у системі «батьки-діти». Слід зазначити що значні показники інших страхів у дітей з неповних родин свідчать про велику емоційну невірноваженість, оскільки у них превалюють ірраціональні страхи (страх темряви, страх жакливіх сніг), які не виконують позитивних функцій, лише дезадаптують психіку дитини, заважають особистості розвиватись. Нестача спілкування з матір'ю або батьком у неповній родині, ведуть до незадоволення потреб у любові та прийнятті і, як наслідок – більша вразливість емоційної сфери.

На відміну від респондентів з неповних родин, у дітей з повних сімей страхи соціально обґрунтовані (страх війни, військової техніки), що вказує на адекватну, захисну реакцію на сьогодення. Ми можемо припустити що спілкування у системі «чоловік-дружина», при обговоренні болючих тем суспільства, впливає на виникнення страхів: війни та військової техніки у дитини.

Ключові слова: причини виникнення страхів, ірраціональні та соціально обумовлені страхи, неповна родина, вікові особливості психіки дитини.

Purpose. Given the importance of psycho-emotional health of children and the identification of factors affecting it the purpose of our research is a theoretical analysis and empirical study of the psychological characteristics of the manifestation of fears in preschool children, depending on the type of family.

Methods. Theoretical analysis, synthesis, comparison, generalization, interpretation and systematization have been used to clarify the state of development of the problem. Empirical: methods "Fears in the houses" – to identify the most pressing fears of children of preschool age.

Results and conclusions. During the analysis of empirical data revealed that the occurrence and manifestation of "age" fears depends on the type of family in which the child lives. Comparative analysis of the results of the empirical research of the characteristics of children's fears of children from full and single-parent families revealed significant differences in the dominant fears, and therefore the type of family affects the differentiation of dominant fears. Particularly noteworthy is the high percentage in the samples of respondents from single-

parent families, the indicator of fear of losing relatives, which indicates a problematic situation in the system "parent-child". In our opinion, high rates of other fears in children from single-parent families indicate a significant emotional imbalance, since they are dominated by irrational fears (fear of darkness, fear of terrible dreams), which do not perform positive functions, only maladapted the child's psyche, hinder the individual's development. Lack of communication with the mother or father in consequence of their absence in a single-parent family, leads to dissatisfaction with the need for love and acceptance and, as a consequence a greater vulnerability of the emotional sphere. Unlike respondents from single-parent families, children from full families have socially justified fears (fear of war, military equipment), which indicates an adequate protective reaction to the present. We can assume that communication in the system "husband-wife", when discussing the painful topics of society, affects the occurrence of fears: war and military equipment of the child.

Key words: causes of fears, irrational and socially conditioned fears, single-parent family, age characteristics of the child's psyche.

Вступ. Поняття «страх» в залежності від розуміння природи його виникнення має достатньо велику кількість визначень та тлумачень. У більшості випадків чинниками виникнення страхів можуть бути події, умови або ситуації, які особистість вважає загрозливими для себе. Взагалі страх розуміють як – психічний стан, пов'язаний з вираженим проявом астеничних почуттів (тривоги, занепокоєння та ін.) у ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда і спрямований на джерело дійсної чи уявної небезпеки. Залежно від характеру загрози інтенсивність і специфіка переживання страху варіює в досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, боязнь, переляк, жак). Розглянемо чинники їх виникнення у онтогенетичному аспекті, починаючи з перших проявів страхів у житті, оскільки їх поява – є ознакою значного психічного напруження та нездатність впоратися з власними емоціями.

Теоретичне обґрунтування проблеми. Зважаючи на важливість проблематики виникнення страхів науковці більшості стратегічних напрямів психології займалися її розробкою. Так, наприклад, у руслі психоаналітичного підходу причиною виникнення страхів може бути як сам процес народження людини так і вплив у подальшому найближчого оточення. З. Фрейд та К. Юнг стверджували, що процес народження може створити умови для виникнення відчуття страху, оскільки стрижень страху формується в процесі народження, а пусковий механізм спрацьовує через несприятливі напружені ситуації, які виникають через відсутність батьківської уваги, тепла та захищеності (Томчук, 2009). На думку К. Хорні головним чинником неврозу, та пов'язаного із ним страху є базальна тривога, яка з'являється внаслідок відсутності почуття безпеки при спілкуванні з батьками. Д. Віннікотт теж підкреслює надзвичайно важливу роль сімейного оточення, вважаючи, що дитина, яка виховується у неповній родині, є хворою особистістю з травматичним досвідом та високим рівнем тривожності (Крупник, 2017; Томчук, 2009). До речі, схожої думки дотримувався і засновник біхевіоризму Дж. Уотсон розглядаючи страх, як вроджену емоцію, яка виникає вже з самого народження, та з часом розвиток страху відбувається на основі умовних рефлексів. З розвитком Б. Скіннером теорії оперантного зумовлення з'явилася ще одна модель виникнення страхів. Відповідно до цієї моделі страхи можуть виникати, підтримуватися і зміцнюватися під впливом підкріплення. Прийнято розрізняти позитивне підкріплення і негативне підкріплення. Вплив родини на виникнення емоції страху підкреслював засновник

трансакційного аналізу Е. Берн. На його думку існує дихотомія емоцій: рекетні та аутентичні. За Е. Берном, аутентичні емоції допомагають людині подолати конфлікт. Рекетні емоції – під час прояву яких відбулись позитивні «погладження» в дитинстві, але вони допомагають оцінити та справитись із труднощами з позиції дорослого. З позицій когнітивної психології, особливої уваги заслуговує теорія А. Бека. Він вважав, що природа емоційної реакції або емоційного порушення залежить від того, чи сприймає людина певні події як такі, що збагачують, применшують, загрожують або посягають на її «володіння» (Томчук, 2009).

У вітчизняній психології розглядали страх як емоцію, яка виникає під час зовнішньої загрози. Так, Л. Виготський основною причиною виникнення страхів вважав фізіологічні механізми, як реакцію організму на внутрішні та зовнішні подразники, які формуються через справжні та уявні небезпеки. О. Захаров поняття страхів висвітлював, як емоційно загострений стан свідомості, який виникає під час загрози життю людини. На його думку, саме емоція страху має захисний характер, як частина інстинкту самозбереження. Окрім того вчений розглядав виникнення страхів у віковому аспекті (Аландаренко, 2014). Зокрема, у старшому дошкільному віці, вказує О. Захаров, кількість страхів у дітей зростає, особливо у дівчаток. Р. Овчарова виділяє окремо вікові та невротичні страхи у дітей. Вікові страхи відзначаються в емоційно чутливих дітей як відображення особливостей їх психічного й особистісного розвитку. Виникають вони під дією наступних факторів: наявність страхів у батьків, тривожність у відносинах з дитиною, надлишкове запобігання її від небезпек і ізоляція від спілкування з однолітками. Велика кількість заборон з боку батька або повне надання свободи дитині. Невротичні страхи характеризуються великою емоційною інтенсивністю і напруженістю, несприятливим впливом на формування характеру та особистості, взаємозв'язком з іншими невротичними розладами і переживаннями, униканням об'єкта страху. Невротичні страхи можуть бути результатом тривалих і нерозв'язних переживань (Аландаренко, 2014). З точки зору О. Таліпіної, значна сензитивність до страхів проявляється у дітей до 7 років, які не знаходяться під впливом систематичної освіти. У дослідженні Ю. Міланіч також вважає вік 6-7 років критичним етапом онтогенезу особистості, що виділяється як період найбільшою чутливістю емоційної сфери до зовнішніх негативних чинників (Бабарикіна, 2011). Як показують дослідження М. Семаго, діти дошкільного та молодшого шкільного віку винятково емоційно

реагують та співпереживають неіснуючим, фантазійним образам. І тому доречно назвати цей етап життя віком казок або віком фантазій, оскільки у ньому міцно поєдналися мисленнєві процеси, особливо наочно-образне та творче мислення, відчуття власної тілесності та переживання особистості. На думку вищезазначеного дослідника, у дітей молодшого шкільного віку уявні образи які викликають тривогу мають тенденцію до домінування, що виявляється до сприйняття звичайних побутових речей як небезпечних (наприклад, ножиці, як ножі у монстра з фільму жаків). При аналізі змісту фантастичних або казкових страхів дошкільнят може бути виявлений страх власної смерті (Трубавіна, 2003). За твердженням О. Захарова, вже у п'ять років, діти продукують образи які пов'язані із смертю, але лише опосередковано, через переживання страхів нападу хижих звірів або взагалі фантастичних, вигаданих об'єктів. На нашу думку, заслуговує на висвітлення робота Г. Соколової, яка стосується етапів розвитку емоційної сфери з точки зору проявів дитячих страхів (Аландаренко, 2014). Розглянемо вказану періодизацію більш детально. Молодший дошкільний вік (3–5 років): преважують страхи самотності, темряви, болю, замкнутого простору, персонажів фольклору або придуманих власним близьким оточенням дітей з метою виховного впливу.

Старший дошкільний вік (5-7 років): фіксується ріст страхів як у хлопчиків так і дівчаток. Переважають страхи нападу тварин, погрозливих снів, вогню та інших стихійних лих, глибини у воді, війни, покарання батьків, медичних процедур, виду крові, своєї смерті і смерті батьків.

6-8 років: Особливо виражений страх нападу отруйних змій і хірургічного втручання. Страх відсутності матері виражається у снах конкретним страхом її втрати і смерті.

Проаналізувавши ґрунтовні наукові дослідження, які стосуються як причин виникнення страхів у людини взагалі так і особливості їх проявів у дошкільному віці, слід зазначити що особливу актуальність у висвітленні проблеми страхів на сучасному етапі набуває, взаємозв'язок родинного оточення та психічного здоров'я дитини, оскільки від рівня функціональності родини тобто якості подружніх та дитячо-батьківських стосунків і як наслідок морального клімату залежить психологічне благополуччя наймолодших її членів. Соціальна, виховна, педагогічна значущість та недостатнє вивчення проблеми впливу типу родини на психологічне здоров'я дитини дошкільного віку обумовили мету та завдання дослідження.

Методологія та методи дослідження. Виходячи з вищезазначеного мета дослідження полягає у наступному: теоретично проаналізувати та емпірично дослідити психологічні особливості проявів страхів у дітей дошкільного віку в залежності від типу сім'ї. Відповідно до мети були поставлені такі завдання:

1. Емпірично дослідити особливості дитячих страхів у дітей дошкільного віку з повних та неповних родин.

2. Провести порівняльний аналіз проявів страхів у дітей дошкільного віку з повних та неповних родин.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань були використані методи:

– теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, інтерпретація та систематизація – для з'ясування стану розробленої проблеми;

– емпіричні: методика «Страхи в будиночках» (М. А. Панфілової) – для виявлення найбільш актуальних страхів у дітей дошкільного віку.

– методи математичної статистики: описова статистика – для визначення середніх, мінімальних, максимальних показників у групі; ϕ -критерій Фішера – для перевірки достовірності розбіжностей рівня інтенсивності страхів між вибірками.

До загальної вибірки увійшли діти дошкільного віку 6-7 років у кількості 40 осіб, з них 20 дітей з повних та 20 дітей з неповних сімей.

Методика «Страхи в будиночках» (М.А. Панфілової).

Автором у своїй методиці вдало поєднав елементи модифікованої бесіди О. І. Захарова та тесту «Червоний будинок, чорний дім». Розглянемо методику більш детально. Сукупні відповіді дитини об'єднуються в кілька груп за видами, загальною кількістю 29 страхів. Автором методики виділені такі страхи: страх залишитись одному, страх нападу, захворіти, смерть, втрата близьких, страх оточуючих людей, страх мами, тата, вихователя, страх покарання, страх казкових героїв, страх запізнення, страх засинати, страх жакливого снів, страх темряви, страх тварин, страх військової техніки, страх стихії, страх висоти ти глибини, страх замкнутого простору, страх води, вогню, пожежі, страх війни, страх великих вулиць, страх лікарів, страх крові, страх уколів. Страх болю, страх несподіваних та різких звуків. Респондентам надається така інструкція: «У чорному будиночку живуть страшні страхи, а в червоному - нестрашні. Допоможи мені розселити страхи зі списку».

Вибір саме цієї діагностичної методики зумовлений простотою виконання, що досить важливо у використанні психодіагностичного інструментарію при роботі із дітьми а також можливістю окрім якісної характеристики, кількісного аналізу.

Аналіз та інтерпретація показників домінуючих видів страху у дітей дошкільного віку з повних та неповних сімей за методикою «Страхи в будиночках».

Для диференціації найбільш актуальних страхів, нами приймалися до уваги страхи з переліку зазначених у методиці (який вміщує 29 видів страхів), об'єкти (ознаки) яких $\geq 40\%$ респондентів вважають «страшними», тобто ознаки цих страхів їх лякають.

Таким чином, згідно отриманих даних (див. табл. 1), можемо зазначити, що в групі дошкільнят з неповної сім'ї домінують такі страхи, як: страх втрати рідних (95%), страх темряви (90%), страх жакливого снів (80%), страх казкових героїв (60%), страх вогню (55%). Особливо слід відмітити страх втрати рідних. Діти вже живуть у неповній родині і для них є вже реальністю

втрата одного з батьків. На нашу думку більшість виявлених страхів у дітей з неповної родини є результатом саме відсутності базової довіри до світу та психологічного комфорту у дітей які проживають у неповних родин.

Таблиця 1
Перелік найбільш виражених страхів у дітей дошкільного віку

Назва страхів	Респонденти з повних сімей		Респонденти з неповних сімей	
	Кількість	%	Кількість	%
1. Страх втрати батьків/рідних;	8	40	19	95
2. Страх казкових героїв	11	55	12	60
3. Страх жаклих снів	4	20	16	80
4. Страх темряви	2	10	18	90
5. Страх тварин	4	20	6	30
6. Страх військової техніки	12	60	10	50
7. Страх вогню	7	35	11	55
8. Страх лікарів	2	10	4	20
9. Страх крові	3	15	4	20
10. Страх війни	9	45	5	25

В групі дошкільнят з повної сім'ї домінуючий страх: страх військової техніки (60%) та страх казкових героїв (55%). Якщо страх казкових героїв ми можемо віднести до вікових, то страх військової техніки, це прояв на наш погляд ситуації у країні, яка впливає зрозуміло через родину, через батьків на дитину. Спілкування у системі «чоловік-дружина», при обговоренні болючих тем суспільства, впливає на виникнення страхів: війни (45%) та військової техніки у дитини. Окрім того слід враховувати і той факт, що у нашій країні чоловіки мають безпосереднє відношення до військової служби а отже війна для дитини це не щось абстрактне, це подія яка може піддати власного батька небезпеці. Цілком зрозуміло, що у неповних родин, де мати сама виховує дитину, ці страхи не є актуалізованими.

Для порівняння значущих відмінностей стосовно об'єктів які викликають страх між процентними частками двох вибірок дошкільнят з повних та неповних сімей був використаний багатфункціональний непараметричний критерій кутового перетворення Фішера, результати з якого представлені в табл. 2. та рис. 1.

У категорії дошкільнят з неповної сім'ї виражена більше частка виникнення страхів втрати батьків (95%), ніж у дітей які виховуються двома батьками (40%), на нашу думку виявлені показники вказують на те, що для дітей які проживають у родині без батька, вказаний страх є реальним.

Слід відмітити значущу різницю між досліджуваними вибірками у проявленні страху темряви

Таблиця 2
Значущі відмінності тестових оцінок за методикою «Страхи в будиночках»(М. А. Панфілової) (ф-критерій Фішера)

Ознака (об'єкт) страху	Відсоток виникнення страхів у дітей з повної сім'ї	Відсоток виникнення страхів у дітей з неповної сім'ї	Емпіричні значення	Рівень помилки
1. Страх втрати батьків	40%	95%	4,18	$p \geq 0,01$
2. Страх жаклих снів	20%	80%	4,07	$p \geq 0,01$
3. Страх темряви	10%	90%	5,86	$p \geq 0,01$
5. Страх війни	45%	25%	1,34	$p \geq 0,05$

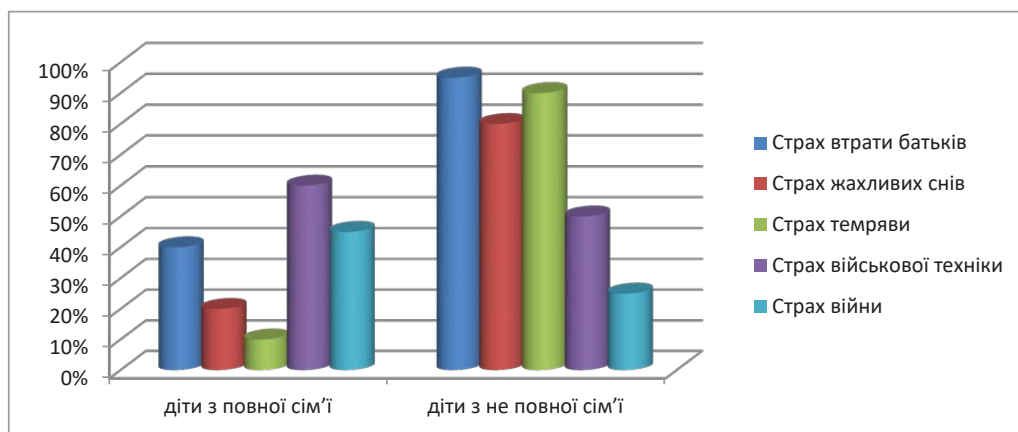

Рис. 1. Показники вираженості страхів (%)

($\varphi=5,86$; $p\leq 0,01$) та жахливих снів ($\varphi=4,07$; $p\leq 0,01$). Зауважимо, що страх темряви та жахливих снів є більш вираженим у респондентів з неповних сімей, що вказує на брак почуття власної безпеки як результаті нестачі продуктивного спілкування з батьками, психічного виснаження дорослого, у родині внаслідок, наприклад, рольового перевантаження, матеріальної скрути, що є характерним для неповних родин.

Слід також відмітити виявлену тенденцію, а саме страх війни ($\varphi=1,34$; $p\geq 0,05$), превалює у сорока п'яти відсотків респондентів із повних сімей та двадцяти п'яти відсотків з неповних.

Для більш повного висвітлення проблематики страхів у дошкільнят слід висвітлити найменшу відмінність у показниках, а її мають такі страхи: страх казкових героїв ($\varphi=0,32$; $p\geq 0,05$), страх крові ($\varphi=0,42$; $p\geq 0,05$), страх тварин ($\varphi=0,73$; $p\geq 0,05$), страх лікарів ($\varphi=0,89$; $p\geq 0,05$). Ці страхи мають незначущий рівень розбіжностей серед двох вибірок, що вказує на що виникнення цих страхів не залежать від типу родини, рівня її функціональності. Можливо вони характерні для цього дітей дошкільного віку.

Таким чином серед домінуючих страхів можна побачити такий розподіл:

– у дошкільників з неповної сім'ї: страх втрати рідних (95%), страх темряви (90%), страх жахливих снів (80%), страх казкових героїв (60%), страх вогню (55%);

– у дошкільників з повної сім'ї: страх військової техніки (60%) та страх казкових героїв (55%) та страх війни (45%).

Виявлена значуща статистична розбіжність між групами дошкільників з повної та неповної сім'ї в таких страхах, як: страх втрати батьків, страх темряви ($\varphi=5,86$; $p\leq 0,01$) та жахливих снів ($\varphi=4,07$; $p\leq 0,01$), вибірці респондентів з неповних сімей, що вказує на нестачу саме базової довіри до світу, відсутністю психологічного комфорту, і як наслідок, вразливість

емоційної сфери у дітей які проживають у неповних родин.

Порівняльний аналіз показників емпіричного дослідження особливостей дитячих страхів у дітей з повних та неповних родин довів що існують значущі розбіжності у домінуючих страхах, а отже тип родини впливає на диференціацію домінуючих страхів. За нашу думку важливо врахувати при створенні у подальшому корекційних програм для психологічної допомоги дошкільнятам з неповних родин, виявлений високий відсоток у показниках дітей з неповних родин, показника страху втрати рідних, що вказує на складні взаємовідносини у неповних родин.

За результатами дослідження ми можемо зробити припущення, що високі показники інших страхів у респондентів з неповних родин вказують про значну емоційну неврівноваженість, оскільки у них превалюють ірраціональні страхи (страхи темряви та жахливих снів), які не виконують позитивних функцій, лише послаблюють нервову систему, заважають особистості розвиватись. На відміну від респондентів з неповних родин, у дітей з повних сімей страхи соціально обґрунтовані (страхи війни та військової техніки), що вказує на адекватну, захисну реакцію на ситуацію у країні.

Висновки. Завдяки даним, які були отримані в процесі дослідження ми можемо стверджувати, що саме сімейне оточення грає важливу роль в становленні кожної особистості, саме підтримка та піклування впливають на емоційну рівновагу дитини на її психологічне благополуччя. Нестача спілкування з матір'ю або батьком у наслідку їх відсутності у неповній родині, ведуть до незадоволення потреб у любові та прийнятті і, як наслідок – більша вразливість емоційної сфери.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у застосуванні генетичного принципу психології, а саме дослідити зміни проявів страхів у дітей шкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аландаренко Ю. Страхи дітей. Шляхи подолання: семінар-тренінг для вчителів молодших класів. *Шкільному психологу. Усе для роботи: Науково-методичний журнал*. 2014. № 9. С.26-30.
2. Бабарикіна І.В. Психологічні особливості корекційної роботи зі шкільними страхами. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: Психологія*. Харків: ХНУ, 2011. Вип. 45. № 937. С. 18-20.
3. Крупник І.Р. Психолого-педагогічна програма «Співпраця»: досвід впровадження *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип.1. Том 2. С. 82-86.
4. Томчук С.М. Психокорекція страхів у школярів засобами когнітивно-поведінкової психотерапії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12, Психологічні науки: збірник*. К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009.
5. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. К.: ДЦССМ, 2003.132 с.

REFERENCES:

1. Alandarenko Yu. (2014) Strakhy ditei. Shliakhy podolannia: seminar-treninh dlia vchyteliv molodshykh klasiv [Children's fears. Ways to overcome: a training seminar for primary school teachers]. *Shkilnomu psykholohu. Use dlia roboty: Naukovometodychnyi zhurnal. – A school psychologist. Everything to Work: A Scientific and Methodological Journal*. 2014. № 9. 26-30 [in Ukrainian].
2. Babarykina I. V. (2011) Psykholohichni osoblyvosti korektsiinoi roboty zi shkilynymi strakhamy [Psychological features of correctional work with school fears]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina. Serii: Psykholohiia.*

- Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Psychology.* Kharkiv: KhNU, 2011. Vyp. 45. № 937. 18-20 [in Ukrainian].
3. Krupnyk I. R. (2017) Psykholoho-pedahohichna prohrama «Spivpratsia»: dosvid vprovadzhennia [Psycho-pedagogical program "cooperation": implementation experience] *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences, 1(2).* 82-86 [in Ukrainian].
 4. Tomchuk S.M. (2009) Psykhokorektsiia strakhiv u shkolariv zasobamy kohnityvno-povedinkovoi psykhoterapii [Psycho correction of fears in students by means of cognitive-behavioral psychotherapy]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 12, Psykholohichni nauky: zbirnyk. – Scientific journal of M. P. Dragomanov National Pedagogical University. Series 12, Psychological Sciences: Collection.* Kyiv. Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova, 2009 [in Ukrainian].
 5. Trubavina I. M. (2003) Sotsialno-pedahohichnarobota z neblahopoluchnoiu simieiu. [Social and pedagogical work with a disadvantaged family]. Kyiv. DTsSSM, 2003.132. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 24.09.2019.
The article was received 24 September 2019.*